

Improving the System of Traditional Management Accounting as a Science of the Future

Sanimkul Sh. Lapbaeva^{1*}, Aykut Argönül², Nurgul S. Shmanova¹

¹*Qainar Academy, Almaty, Kazakhstan*

²*Middle East Technical University (METU), Ankara, Türkiye*

Abstract

In today's business environment, we are increasingly faced with the fact that many enterprises that used to be leaders in the production and provision of services cannot cope with the growing fierce competition, instability of the external environment, rising inflation and many other factors. As a result, all this leads to the fact that within a few years, and sometimes even months, previously successful enterprises suspend their activities or completely close. After analyzing the activities of such enterprises from the moment they were created and started operating to the occurrence of financial and other problems, several common features can be identified, one of which is the absence or incorrectly built model of the management accounting system at the enterprise. Today, in our country, the stage of popularization and implementation of traditional management accounting is mainly underway. Traditional management accounting, based on cost accounting and costing of products or works, uses the method of management analysis and forms a system for preparing information for managing production and making management decisions (management) by the management of firms, companies. Accounting for variable and fixed costs has become widespread in Kazakhstani firms and companies; determination of marginal income, budgeting and obtaining information about the present and future.

Keywords: management decisions, traditional management accounting, cost accounting, inflation, marginal income determination

Болашақ ғылым ретінде дәстүрлі басқару есебінің жүйесін жетілдіру

Лапбаева С.Ш.^{1*}, Аргонул А.², Шманова Н.С.¹

¹*Академии Кайнар, Алматы, Қазақстан*

²*Таяу Шығыс техникалық университеті (METU), Анкара, Түркия*

Түйін

Қазіргі бизнес жағдайында біз бұрын өндіріс пен қызмет көрсету саласында көшбасшы болған көптеген кәсіпорындардың өсіп келе жатқан қатал бәсекеге, сыртқы ортаның тұрақсыздығына, инфляцияның өсуіне және басқа да көптеген факторларға төтеп бере алмайтындығымен бетпе-бет келудеміз. Нәтижесінде, мұның бәрі бірнеше жыл, кейде тіпті айлар ішінде бұрын табысты кәсіпорындардың өз қызметін тоқтатуына немесе толығымен жабылуына әкеледі. Мұндай кәсіпорындардың қызметін олар құрылған және жұмыс істей бастаған кезден бастап қаржылық және басқа проблемалардың пайда болуына дейін талдағаннан кейін бірнеше жалпы белгілерді анықтауға болады, олардың бірі кәсіпорындағы басқарушылық есеп жүйесінің болмауы немесе дұрыс құрылмаған үлгісі болып табылады. Бүгінгі таңда елімізде дәстүрлі басқарушылық есепті кеңінен тарату және енгізу кезеңі негізінен жүріп жатыр. Шығындарды есепке алу және өнімнің немесе жұмыстардың өзіндік құнын есептеуге негізделген дәстүрлі басқарушылық есеп басқарушылық талдау әдісін қолданады және өндірісті басқару және фирмалар, компаниялар басшылығының басқару шешімдерін (басқару) қабылдау үшін ақпарат дайындау жүйесін қалыптастырады. Қазақстандық фирмалар мен компанияларда ауыспалы және тұрақты шығындардың есебі кең тарады; шекті табысты анықтау, бюджет құру және қазіргі және болашақ туралы ақпарат алу.

Түйін сөздер: басқару шешімдері, дәстүрлі басқару есебі, шығындар есебі, инфляция, шекті табысты анықтау

Совершенствование системы традиционного управленческого учета, как наука будущего

Лапбаева С.Ш.^{1*}, Аргонул А.², Шманова Н.С.¹

¹ *Академия Кайнар, Алматы, Казахстан*

¹ *Ближневосточный технический университет (METU), Анкара, Турция*

Аннотация

В статье рассмотрены преобразования, происходящие в финансовой сфере которые обусловлены современными проблемами и возможностями всей отрасли, касается ли это страхования, розничной торговли, банковских или других финансовых услуг. В то же время, в каждом из этих сегментов финансовой отрасли существует ряд конкретных задач в зависимости от уровня зрелости цифровой трансформации, клиентской базы, включая использование цифровых каналов, новых хранилищ данных, расширенной аналитики и степени оцифровки данных процессов. Целью исследования является обобщение состояния развития цифровой трансформации, опыт цифровизации банковской системы, выявление проблем и путей их преодоления. Особое внимание уделено современному

состоянию и перспективам развития инновационных технологий в банковском секторе экономики Казахстана. Методология проведенного исследования базировалась на изучении трудов зарубежных и отечественных авторов с применением метода системного и сравнительного анализов, метода статистической обработки данных, теоретического обобщения исследуемых источников. Современная цифровая банковская система сочетает в себе преимущества двух составляющих: нового подхода к обслуживанию клиентов и введения эффективной операционной модели – оба фактора включены путем оцифровки базовых технологий, процессов и структур. С внешней стороны клиенты извлекают ценовую выгоду с повышенной прозрачностью и сопоставимостью результатов. Выводы исследования показывают, как банки отвечают этим вызовам и потребностям, обеспечивая немедленное, высококачественное взаимодействие, а транзакции выполняются быстро и надежно.

Ключевые слова: банк, анализ, прогнозирование, конкуренция, финансовый кризис, финансовая экономика, финансовое посредничество, финансовые рынки. банковский кризис

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі басқарушылық есеп кәсіпорын ішінде белгілі бір қызмет түрлерін жедел жоспарлау, бақылау және есепке алу мәселелерін жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік беретіндігінде. Жүйе тиімділігінің негізгі критерийі қаржылық және адам ресурстарын тиімді басқару болып табылады, басқарушылық есеп бұл үшін қажетті механизмді қамтамасыз етеді. Нарық пен экономиканың жандануы жағдайында басқару есебін жетілдіру және дамыту қажет.

Қазіргі жағдайда дәстүрлі басқарушылық есеп бар, біздің ойымызша, бүгінгі таңда оны экономиканың жандануы мен оны басқарудың тиімділігі негізінде жетілдіру қажет.

Тұрақты, айнымалы, тікелей, жанама шығындармен, директ-костингімен, «жоспар фактісі» ауытқуларымен дәстүрлі басқару есебі жойылған жоқ. Бұл әдістер экономиканың кез келген секторының, кез келген өндірістің шығындарын қалыптастыру және шығындарды басқару үшін әлі де сұранысқа ие және өзекті болып табылады. Дегенмен, бұл ішкі ақпарат. Бүгінгі таңда басқарушылық есеп сыртқы ақпаратты дайындауы керек.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда дәстүрлі емес басқару есебіне жатқызу керек нәрсе – логистикалық шығындарды есепке алу, инновациялық шығындарды есепке алу, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды есепке алу және экологиялық есеп механизмін қалыптастыру. Осыған байланысты логистика, инновациялар, қоршаған ортаны қорғау саласындағы зерттеулердің өзектілігі күмән тудырмайды. Бұл әрекеттерді басқару үшін дәстүрлі емес басқару есебін қалыптастыратын ақпарат қажет. Логистикалық шығындарды, экологиялық шығындарды немесе инновациялық жобаны, жаңа технологияны, жаңа өнімді әзірлеудің орындылығы туралы шешім, осы жобалардың әрқайсысын әзірлеуден алынған пайда және жобаны өткізу нарығын анықтау маңыздылығынан кем емес [1].

Сонымен қатар, бұл жобаларды өндіріске енгізу инновацияларды, инновациялық процестерді есепке алу, логистикалық шығындарды есепке алу, табиғатты қорғау іс-шараларын есепке алу, қалдықтарды есепке алу, экологиялық есеп, өз қызметінен күтілетін нәтиже туралы ақпарат алу болып табылады. Қажет болған жағдайда жаңа жабдықты сатып алу, өтелу мерзімін анықтау, жаңа жабдықты орнату, іске қосу, осы жаңа жабдықты іске қосу. Жоғарыда айтылғандардың барлығын дәстүрлі басқару есебіне жатқызуға болмайды, бұл нарықтық дамудың қалыптасу жағдайында экономиканы жандандыратын өндіріс салалары.

Әдістері

Нарық пен экономиканың жандануы жағдайында басқару есебін жетілдіру және дамыту қажет. Қазіргі жағдайда дәстүрлі басқарушылық есеп бар, біздің ойымызша, бүгінгі таңда оны экономиканың жандануы мен оны басқарудың тиімділігі негізінде жетілдіру қажет.

Тұрақты, ауыспалы, тікелей, жанама шығындармен, директ-костингімен, «жоспар фактісі» ауытқуларымен дәстүрлі басқару есебі жойылған жоқ. Бұл әдістер экономиканың кез келген секторының, кез келген өндірістің шығындарын қалыптастыру және шығындарды басқару үшін әлі де сұранысқа ие және өзекті болып табылады. Дегенмен, бұл ішкі ақпарат [2].

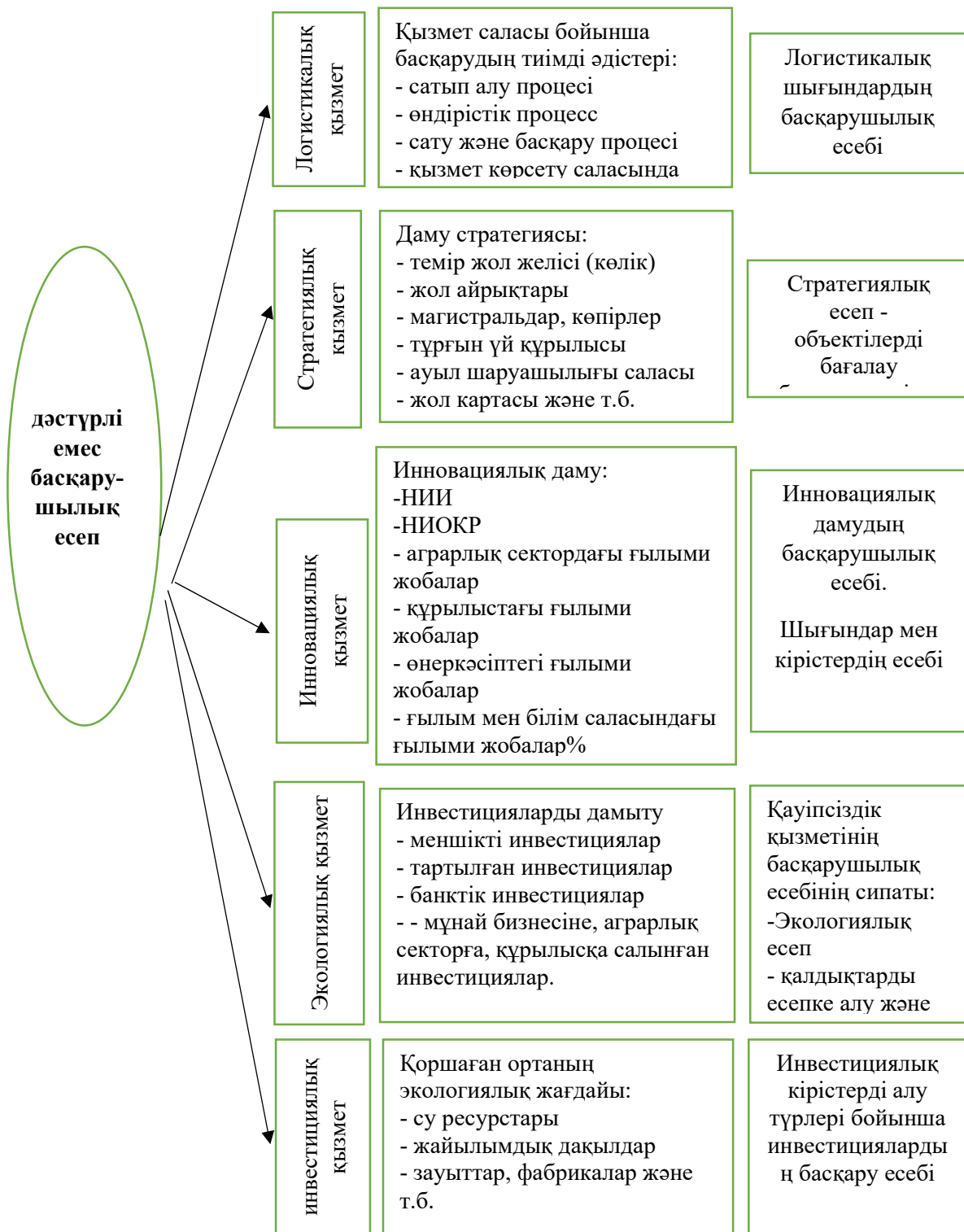
Бүгінгі таңда басқарушылық есеп сыртқы ақпаратты дайындауы керек. Сонымен қатар, бүгінгі таңда дәстүрлі емес басқару есебіне жатқызу керек нәрсе – логистикалық шығындарды есепке алу, инновациялық шығындарды есепке алу, табиғатты қорғау іс-шараларының шығындарын есепке алу және экологиялық есеп механизмін қалыптастыру.

Осыған байланысты логистика, инновациялар, қоршаған ортаны қорғау саласындағы зерттеулердің өзектілігі күмән тудырмайды. Бұл әрекеттерді басқару үшін дәстүрлі емес басқару есебін қалыптастыратын ақпарат қажет. Логистикалық шығындарды, экологиялық шығындарды немесе инновациялық жобаны, жаңа технологияны, жаңа өнімді әзірлеудің орындылығы туралы шешім, осы жобалардың әрқайсысын әзірлеуден алынған пайда және жобаны өткізу нарығын анықтау маңыздылығы кем емес[3-5].

Сонымен қатар, бұл жобаларды өндіріске енгізу инновацияларды, инновациялық процестерді есепке алу, логистикалық шығындарды есепке алу, табиғатты қорғау іс-шараларын есепке алу, қалдықтарды есепке алу, экологиялық есеп, өз қызметінен күтілетін нәтиже туралы ақпарат алу болып табылады.

Қажет болған жағдайда жаңа жабдықты сатып алу, өтелу мерзімін анықтау, жаңа жабдықты орнату, іске қосу, осы жаңа жабдықты іске қосу. Жоғарыда айтылғандардың барлығын дәстүрлі басқару есебіне жатқызуға болмайды, бұл нарықтық дамудың қалыптасуы жағдайында экономиканы жандандыратын өндіріс салалары. Дәл осының бәрі дәстүрлі емес басқарушылық есептің дамуын талап етті (1-сурет). Өндіріс саласындағы және қызмет көрсету саласындағы логистикалық шығындарды басқару үшін, біздің ойымызша, логистикалық шығындарды есепке алу, оларды жіктеу және оңтайландыру бойынша ғылыми әзірлемелер қажет. «Логистика» ғылымының өзі ұйымдар қызметінің барлық саласындағы

шығындарды азайтудағы менеджменттің негізі болғандықтан – бұл жабдықтау – сатып алу, өндіріс – өңдеу, маркетинг – өткізу және басқару [6,7].

1-сурет – Тереңдетілген басқару есебінің бағыттары

Басқару есебінің әдістемесін зерделеуде қолданыстағы шығындарды есепке алу жүйесінің және жүк терминалдарының жұмысының кемшіліктері, тек темір жол көлігі ғана емес, сонымен қатар автомобиль, су және әуе жолдары да атап өтілді.

Сонымен қатар, логистикалық қызмет көрсететін жүк терминалдарында орналасқан «қызмет көрсету қызметтерін» көрсету кезінде тауарларды уақытша сақтауға арналған қоймалар операциялық шығындарды есепке алуды жетілдіруді талап етті.

Нарық бүгінде тек теміржол көлігінде бәсекеге қабілетті 200-ден астам экспедиторлық компанияларды құрады. Осыған байланысты көлік қызметтерінің барлық спектрін логистикалық қызметтерге жатқызу керек. «Логистикалық қызметтің» бөлінуі логистикалық шығындарды есепке алу қажеттілігін туындатты. Тауарды жеткізу уақытын қысқарту, тауарларды іздеу, баламалы көлік түрлерін ұсыну, клиентке тауардың орналасқан жері туралы ақпарат беру, жүкті қайта тиеу сияқты көліктің бүкіл «Логистикалық қызметін» топтастыру ерекше назар аударуға лайық. басқа көлік құралы, жүкті алып жүру, жүкті қорғау, қажет болған жағдайда жүктерді орау, сұрыптау, қайта тиеу терминалдарында сақтау, қызмет көрсету сапасын арттыру, тасымалдаушының экспедиторлық компаниялардың алдында бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Біз әзірлеген дәстүрлі емес басқарушылық есеп әдістемесі «Логистикалық қызметтердің» Kedentransservice және TSW жүк терминалдарының қызметі толық тізбесін, логистика саласында тиімді басқару шешімдерін қабылдау кезінде жедел ақпаратпен қамтамасыз етуде логистикалық қызметтің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында оларды ұсынудың заманауилығы мен сапасын ашады [8].

Дәстүрлі емес басқарушылық есеп логистикалық шығындарды ішкі есепке алудан бастап ауысым бойынша логистикалық қызметтерді көрсетудің жедел есебіне дейін оны қалыптастырудың бүкіл механизмін ашады, өйткені барлық тасымалдаушылар, олардың терминалдары және уақытша сақтау қоймалары тәулік бойы (ауысым бойынша) жұмыс істейді. Осыған байланысты шығындар мен кірістерді есепке алудағы анықтама ауысым жағдайында жүзеге асырылуы керек, бұл әдіс осы бөлімнің мазмұнында ашылады. Өнеркәсіп, құрылыс және аграрлық сектор саласындағы «Логистиканың теориясы мен әдістемесі» тарауында және олардың дәстүрлі емес басқару есебіне әсері ашылады:

- Логистика – Сатып алу – Жабдықтау;
- Логистика – өндіріс;
- Логистика – өнімді өткізу және өткізу;
- Логистика – осы процестерді басқару.

Бұл мәселе, басқару есебін зерттеудегі ғылым ретінде тарауы логистиканың функционалдық мақсаттарын - әрбір процесте және тұтастай алғанда фирманың, компанияның бүкіл қызметінде шығындарын азайтуды ашады. Сонымен қатар, біздің мәселелерді ашудағы мақсатымыз – басқару есебін қалыптастыру және әрбір процесте экономикалық пайда алу:

- керек-жарақтарды сатып алу;

- өнім өндіру;
- процесс контекстінде осы техниканы басқару.

Бүгінгі таңда логистикадағы ақпараттық есеп жүйесінің маңыздылығы кем емес. Логистикалық шығындарды жіктеудің әдістемелік негіздері мен проблемасын ашу. Логистикалық шығындардың ішкі есебін ұйымдастыру, логистикалық шығындардың ішкі есебін ұйымдастыру. Бұл қорларды басқарудың әзірленген әдістемесіне байланысты. Қорларды құру шығындарын және қорларды ұстауға кеткен шығындарды есепке алу. Сонымен қатар, логистикалық шешімдер, логистикалық менеджментте, қоймадағы шығындарды азайту және қойманың өзін-өзі қамтамасыз ету, содан кейін жалпы және қоймалау [9].

Логистикалық шығындарды оңтайландыру да бірдей маңызды рөл атқарады. Болашаққа қатысты тиісті шығындарды ашып көрсету. Жоспарлау және есепке алу және сақтау шығындарын азайту. Материалды практикалық бекіту үшін көліктік-дайындау шығындарын (ТЗЗ) есепке алу және оларды бөлу үшін практикалық есептеулер қарастырылған. Жабдықтау процестері - өндіру және өткізу бойынша тиісті шығындарды анықтау үшін практикалық есептеулер.

Әрбір логистикалық процестің экономикалық тиімділігін анықтауға арналған практикалық тапсырмалар әзірленді: Жабдықтау – тиімді басқару шешімдерін өндіру, жүзеге асыру және қабылдау. Логистикалық шығындарды есепке алу үшін логистикалық шығындар мен логистикалық шығындарды есепке алу үшін ұсынылатын есеп регистрлері, олар іс жүзінде қажет және логистикалық шығындарды есепке алуда көрсету үшін маңызды.

Қойма шығындарын есепке алуды және жоспарлауды және қойма шаруашылығының өзін-өзі қамтамасыз етуді ұйымдастыру үшін қойманы ұстауға және қойманың өзін-өзі қамтамасыз етуіне жұмсалған шығындарды есепке алу үшін практикалық есептеулер мен есеп регистрлері қарастырылған.

Қазіргі уақытта логистикалық шығындарды басқару есебінің әдістемесі келесі бағыттар бойынша әзірленуде:

- өндірістік процестің логистикалық шығындарын есепке алу;
- қызмет көрсету процесінің логистикалық шығындарын есепке алу;
- логистикалық шығындарды топтастыру;
- ашылуын күтіп тұрған логистикалық шығындарды азайту әдістері «Өнімді өткізу мен өткізудің логистикалық шығындарын есепке алу әдістемесі».

Сондықтан оның логистикалық қызметтегі логистикалық шығындарды дәстүрлі емес басқару есебінің өзіндік жеке әдістемесі бар. Бүгінгі күннің келесі бірдей маңызды мәселесі - ұйымдарда инновацияларды есепке алу әдістемесі жоқ, сондықтан бізде бухгалтерлік есеп регистрлерінде қамтылған, басқару және басқару шешімдерін қабылдау үшін өте қажет ақпарат жоқ. Бізге ол жерде болуы мүмкін емес ақпарат қажет.

Мысалы, жаңа шығармашылық технологияны пайдаланудың пайдасын бағалау немесе өнімнің бәсекеге қабілеттілігін немесе компания фирмасының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету. Жоғарыда айтылғандар қаржылық есеп беруде жоқ, өйткені мұндай бағалау әдістемесі қаржылық есептілікті дайындаудың қатаң ережелеріне қайшы келеді (IFRS сәйкес) [10].

Әдебиеттік зерттеулер көрсеткендей, орта есеппен инновациялық менеджмент мақсаттарында қолданылатын он маңызды басқарушылық көрсеткіштердің тек үшеуін ғана бухгалтерлік есепте табуға болады. Басқа көрсеткіштерді инновациялық менеджменттің немесе компания менеджментінің есептерінен іздеу керек.

Басты мәселе, жаңа жобаларды жүзеге асырудағы бұл жаңалықтардың барлығы алғаш рет жүзеге асырылып жатқандықтан, әзірге есеп жоқ, болашаққа арналған әдістеме де жоқ. Осыған байланысты бізге инновациялық қызметті есепке алуды ұйымдастырудың әдістемесі қажет, ол тек нақты шығындар туралы ғана емес, сонымен қатар болашақтағы бухгалтерлік есеп әдістемесі туралы ақпаратты көрсетеді.

Сондықтан дәстүрлі басқару есебін жетілдіру қажеттілігі туындады. Қазіргі таңдағы инновациялық серпіліс – бұл тауар өндірудің немесе қызмет көрсетудің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудегі кәсіпкерліктің негізгі дамуы. Нарық және нарықтық экономика онымен қатар инновациялық жүйенің дамуын, ғылыми компаниялар мен фирмалардың инновациялық қызметіндегі дәстүрлі емес басқару есебін қалыптастыру механизмін әзірлеуді талап етті. Ең бастысы, жаңа инновациялық жобаларды әзірлеуге шығындарды қалыптастыру, содан кейін сатып алушы-тұтынушыларға осы жобаларды жүзеге асыру. Сонымен қатар, қазіргі нарық жағдайында инновациялық жобаны жүзеге асырудан түсетін кірісті анықтау міндетті постулат болып табылады. Жаңа өнімдерді алу және олардың қызметінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін осы жаңалықтарды меңгерген және оны өндіріске енгізу бойынша жұмыс істеп жатқан сатып алушылардың инновациялық процесін ескеру бірдей маңызды және қажет. Басқару есебін дамыту механизмін әзірлеудің мақсаты – теориялық негіздемелерді ашу және дәстүрлі емес басқару есебі бойынша ұсыныстарды қалыптастыру әдістемесін әзірлеу [11, 12].

Осы мақсатқа жету үшін келесі мәселелер әзірленді және шешілді:

- инновациялардың мәні және инновациялық қызметті ақпараттық қамтамасыз ету аспектілері ашылды;

- Салалар контекстіндегі инновациялық қызметтің жіктелуі және ел экономикасының салаларындағы бухгалтерлік есепті ұйымдастыру ерекшеліктері ашылды;

- тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті толық ақпаратты алу үшін инновациялар шығындарының дәстүрлі емес басқарушылық есебінің механизмі негізделді және қалыптастырылды;

- Дәстүрлі емес басқару есебін қалыптастыру механизмі ретінде инновациялық қызмет пен инновациялық процестердің ішкі шығындар есебі әзірленді.

- Бухгалтерлік есеп регистрлері инновациялар бойынша шығындар есебін және инновацияларды енгізуден түскен кірісті анықтауды көрсету үшін негізделді және сынақтан өтті. Өткізуден түскен кірісті есепке алудың есеп регистрінде инновацияларды жасауға қажетті инвестициялардың есебі қарастырылған.

Осы бағытта біз жаңа жобалар контекстінде дәстүрлі емес басқару шығындарын есепке алу механизмін әзірлеп, жобаларды бағалау әдістемесін

ұсындық. «Инновациялық қызмет құнын есепке алу парағы» әзірленді, кез келген ғылыми зерттеулер бір жылдан және одан да көп жылдан бастап әзірленеді, осыған байланысты шығындардың калькуляциясы жыл басынан бастап есепті кезеңге дейін әзірленіп инновациялық жоба біткенге дейін беріледі.

Бұл ретте инновацияларды (инновациялық жобаны) енгізуді есепке алудың әдістемесі әзірленді, сонымен қатар инновацияларды енгізуден түсетін кірістерді есепке алуға дейінгі есеп регистрлері қамтамасыз етілді. Сонымен қатар кез келген жаңалық өндіріске енгізілгеннен кейін 2-3 жылдан кейін инновация болудан қалады [13].

Сонымен қатар, инновациялық өндіріс процесі кәсіпкердің бәсекеге қабілеттілігінің негізі болып табылады. Соңғысы үнемі инновациялық өндіріс әдістерін қолдануға міндетті, ол нарықта өмір сүрудің құралы іспеттес. Осыған байланысты инновациялық жобалар әрқашан сұранысқа ие болады, сондықтан да өзіндік құнын анықтау, оларды жүзеге асыру, инновацияны енгізуден түсетін кірісті анықтау үшін дәстүрлі емес басқару шығындарын есепке алу әдісі. Осы тараудың бірдей маңызды мақсаты практикалық жұмыстарды орындау, есептеулер жүргізу және бухгалтерлік есеп регистрлерін толтыру болып табылады. Осыған байланысты тәжірибелік есептерді жүргізу, инвестицияның бағасын анықтау бойынша ауқымды жұмыстар атқарылуда. Инновацияның шығындарын есепке алу үшін инновациядан түскен кірістер мен шығындардың ішкі есебінің есебін құрастырудың көптеген міндеттері бар:

1. Жаңа жабдықты монтаждау бойынша есеп парағы;
2. Инновациялық қызметтің ішкі шығындар есебі;
3. Инновацияға арналған жиынтық шығындар есебі;
4. Инновацияны енгізудің ішкі есебі;
5. Инновациялардан түскен кірістердің ішкі есебі және т.б.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы Қазақстанның бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіруін қамтамасыз етуге арналған ғылыми-техникалық және индустриалды-инновациялық әлеуеті жоғары деңгейлі әлемнің инновациялық зерттеулер мен магистранттарды даярлаудағы осы мәселенің мақсаты мен өзектілігін тағы бір рет растайды. Осыған байланысты ғылыми фирмалардағы инновациялық қызметтің дәстүрлі емес басқарушылық есебін ұйымдастыруды ашу бүгінгі күннің маңызды стратегиясы болып табылады. Бұл мәселені жүзеге асыру кешенді және жүйелі көзқарасты, ғылыми мекемелер мен университеттердің ғылыми қызметпен байланысты болуын, ел экономикасының секторлары үшін инновациялық қызметті қарқынды дамыту мақсатында ғылыми-техникалық және нормативтік-құқықтық базаның жобаларын әзірлеуді талап етеді. табыс алу мақсатында тұтынушыларға осы инновациялық жобаларды кейіннен жүзеге асыру. Өйткені нарықтық экономика инновациялық технологияларсыз, инновациялық өндіріссіз дами алмайды [14].

Осыған байланысты экономиканың инновациялық түрінің мәні ғылыми мекемелердегі инновацияларды иемдену арқылы тез жаңаруды, жаңа технологияны, қажет болған жағдайда жаңа өнімдерді қамтамасыз ету болып табылады. Жоғарыда айтылғандарды жүзеге асыруда ұлттың инновациялық қабілеті де маңызды емес, бұл оның жаңа технологиялардың, әзірлемелердің, жаңа

жобалар мен білімдер ағынын тез генерациялау, тарату және пайдалану, сол арқылы экономикалық өсуді ғана емес, сондай-ақ әлемдік нарықтағы отандық тауарлар мен қызметтердің бәсекеге қабілеттілігі мен сұранысы. Біздің мемлекет инновациялық-өндірістік қызметті қаржыландыру мен қолдауды жоспарлап отыр, бұл бүкіл ғылыми инфрақұрылымды жақсартуға және серпінді етуге, «ақылдың ағылуы», материалдық-техникалық базаның тозуы және ескіруі сияқты келеңсіз құбылыстарды жоюға мүмкіндік береді. Көптеген ғылыми фирмалар мен компаниялар өздерінің инвестиция көздерін табады. Ұлттық зерттеу орталықтары мен инновациялық фирмалар осы мақсаттарға ірі өнеркәсіп орындары, жергілікті билік органдары және т.б. болуы мүмкін тұтынушылардан қаражат тартуды тәжірибеде қолданады. Ғылыми-өндірістік салаға бөлінген қаражат ғылымның басым бағыттарында ғылыми негізделген технологияларды дамытуға серпін береді, ол инновациялық жүйені дамыту болады.

Нарықтың дамуы, инновациялық экономиканың жандануы қоршаған ортаның экологиясына тікелей әсер етеді. Әрбір кәсіпкер, тауар өндіруші қоршаған ортаны қорғау, оның өндірісінің қоршаған ортаға әсер ету талаптарын сақтауға міндетті. Қоршаған ортаға және табиғатты қорғау іс-шараларын жүргізуге жұмсалған шығындар бухгалтерлік есепті ұйымдастыруды талап етеді. Өкінішке орай, бұл бағытта бухгалтерлік есеп әдістері жоқтың қасы. Экологиялық шығындар есебінің мәселелері аз. Осы уақытқа дейін шоттардың жоспарында «Экологиялық іс-шаралар» есебі жоқ. Өндірілген өнімнің жекелеген түрлері арасында экологиялық шығындарды бөлу әдісі туралы мәселе шешілген жоқ. Нәтижесінде инновациялық өнім шығаратын ұйымдарда экологиялық шығындар туралы сенімді ақпарат жоқ. Экологиялық қызмет туралы есеп берудің бірыңғай әдістемесін әзірлеу бүгінгі күннің емес, ертеңгі күннің ісі.

Міне, сондықтан да еліміздің табиғатты қорғау іс-әрекетінің шығындар есебін жетілдіру жолдарының бірі табиғатты қорғау қызметін есепке алу үшін кейбір жағдайларда жалпы өндірістік (цехтық) шығындар құрамында арнайы бапты бөлу, басқа жағдайларда «Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар» шығындарын есепке алу үшін жеке синтетикалық шотты бөлу болып табылады. «Өндірістік-қоршаған орта» жүйесінің дамуының дәл осы кезеңінде қоршаған ортаны қорғауға жұмсалған шығындардың жеке есебін жүргізудің өзі өте орынды.

Біздің ойымызша, қоршаған ортаны қорғау шараларына жұмсалған шығындарға арналған арнайы бухгалтерлік есеп стандартының болмауы бұл бағыттағы есеп беруге кедергі емес. Сонымен қатар, кез келген елдің стандарттары қаржылық есептілікпен және басқарушылық есеппен бірге қосымша ақпаратты ұсыну мүмкіндігі туралы айтады. Сонымен бірге табиғатты қорғау қызметін есепке алудың стандарты мен экологиялық есепті қалыптастыру механизмі жасалуы мүмкін. Соңғысы басқарушылық есеппен тығыз байланысты.

Осылайша, «ластаушы» болып табылатын кәсіпорындарда, атап айтқанда, экономиканың өнеркәсіптік секторларында табиғатты қорғау қызметінің басқару есебін ұйымдастыру және жүргізу бойынша ұсынымдар әзірлеу қазіргі уақытта табиғатты қорғау қызметін ынталандыру мен жүзеге асырудың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Экологиялық есеп пен қажетті әдістеменің маңыздылығын мыналар контекстінде ескере отырып:

Экологиялық таза өнім өндіруге шығындар есебі, қалдықтарды есепке алу, өндіріс қалдықтарын кәдеге жарату, кәсіпорынның зиянды шығарындыларын тазалау және т.б. Өйткені, экологиялық есеп әрбір тауар өндіруші үшін міндетті постулатқа айналды. Бүгінгі таңда пайдалы қазбаларды пайдаланғаны үшін геологиялық барлау жұмыстарына аударымдар және қоршаған ортаны ластағаны үшін төлем жүргізіледі. Бұл қоршаған ортаны ластаушы ел экономикасына келтірілген зиянды өтеуге міндетті дегенді білдіреді. Сонымен бірге, қоршаған ортаны ластағаны үшін бюджетке төлем жасау, біздің ойымызша, әлі күнге дейін экологиялық есепке алудың әзірленген әдістемесі жоқ. Заманауи жағдайларда жүргізілген зерттеулер экологиялық есеп, табиғатты қорғау іс-шараларының шығындар есебі, қалдықтарды есепке алу бойынша басылымдар өте аз екенін көрсетті. Бұл бағытта экологиялық есеп әдістемесін зерттеу бойынша көптеген жұмыстар жоспарланып, жүргізілуде; қалдықтарды бағалау есебі. Қалдықтардың мақсаты мен қолданылуына қарай жіктелуі, қалдықтарды өндеу есебі.

Қорытынды

Бүгінгі күні әрбір дерлік компания белгілі бір дәрежеде басқару есебін жүргізеді. Кез келген басқарушылық есептің негізгі мәселесі мынада: «Жеткізілген басқарушылық есеп жүйесі қазіргі нарық талаптарына сәйкес келе ме? Ол басқару шешімдерін қабылдау үшін қажетті мәліметтерді қамтамасыз ете ме? Басқару есебінің екі түрі бар: дәстүрлі басқару есебі және стратегиялық басқару есебі. Олардың негізгі айырмашылықтарын қарастырайық: - ішкі факторлар мен процестерді талдау: ол стратегиялық есепте де, дәстүрлі бухгалтерлік есепте де жүргізіледі. Дегенмен, дәстүрліге тән белгі - ішкі ортаға шамадан тыс әуестену; - сыртқы факторлар мен процестерді талдау: дәстүрлі бухгалтерлік есепте ол сирек қолданылады. Стратегиялық есепте ерекше орынды нарықты, бәсекелестерді, шығындар құрылымын талдау және кәсіпорын стратегиясының мониторингі алады; - қаржылық емес факторларды талдау: стратегиялық қаржылық есеп барлық қаржылық емес факторларды есепке алуға және олардың жүйелі есебін жүргізуге тырысады. Дәстүрлі басқару есебі бұл факторларды елемейді; - шығындарды талдауға қатынасы: стратегиялық басқару есебі шығындарды бөлудің негізгі көрсеткіші ретінде «өнім көлемін» қарастырмайды. Уақыттың кез келген нүктесінде негізгі шығындар әртүрлі факторлар болуы мүмкін. Дәстүрлі басқарушылық есеп өндіріс көлемін ғана таниды және оның негізінде шығындарды бөледі; - стратегиялық басқару шешімдерін қабылдаудағы рөлі: дәстүрлі басқарушылық есептің бірқатар кемшіліктері бар, ол сыртқы ортаны талдаудың жоқтығынан, дұрыс емес мәліметтерді алуға, соның салдарынан дұрыс емес басқару шешімдерін қабылдауға әкеледі. Стратегиялық басқару есебі тұрақты түрде сыртқы ортаны талдайды және өзекті ақпараттың тұрақты болуының арқасында «дұрыс» шешімдер қабылдауға көмектеседі; - кәсіпорындағы рөлі: стратегиялық басқарушылық есеп компанияны басқаруда шешуші мәнге ие. Бұл мәселені ашудың өзектілігі табиғатты қорғау қызметін есепке алу мәселелерінің

дамуын көрсетеді. Қазіргі және болашақта ел экономикасының дамуы үшін. Тазалау құрылыстары мен қондырғыларын салу және күтіп ұстау белгілі бір шығындарды талап етеді, біздің ойымызша, экологиялық есепке алуды экологиялық шығындар ретінде бөлу кезінде ескеру қажет:

Қондырғыларға қызмет көрсету құны, ең алдымен, жұмысшылардың денсаулығының қауіпсіздігіне, содан кейін апатсыз өндірістік процестің қауіпсіздігіне байланысты.

Осыған байланысты тарауды ашудың мақсаты экологиялық есептің теориясы мен әдістемесі мен қоршаған ортаны қорғау іс-әрекетінен бастау болып табылады. Экологиялық шығындар өте алуан түрлі және оларды екі салаға бөлу керек.

Біріншіден, экологиялық шығындар қазіргі уақытта, яғни нақты болып табылады.

Екіншіден, болашақтағы (болашақ кезеңдегі) экологиялық шығындар.

Сонымен, табиғатты қорғау іс-шараларының нақты шығындарын ашып көрсету:

- тазалау құрылыстары мен қондырғыларын салуға арналған күрделі салымдар;

- тазарту қондырғылары мен құрылыстарына қызмет көрсету;

- қалдықтардың қозғалысын есепке алу, оларды жіктеу және бағалау;

- қалдықтарды өңдеу;

- қалдықтарды тасымалдау;

- қалдықтарды сақтау;

- қалдықтарды кәдеге жарату;

- аз қалдықты технологияны енгізу;

- өндіріс қалдықтарымен ластанудан жұмысты ұйымдастыру;

- қалдықтарды кәдеге жарату.

Болашақта экологиялық шығындарды ашып көрсету маңызды, олар мыналарды қамтиды:

- кәсіпкерлердің болашақтағы экологиялық міндеттемелері;

- инновациялық өндіріс технологияларын енгізуден немесе жаңа жабдықты орнатудан.

Болашақта тұндыру резервуарларының немесе тазарту құрылыстарының құрылысын жобалау. Қоршаған ортаны қорғауға байланысты инновациялар, ғылыми әзірлемелер (су ресурстарын қорғау немесе жерді, жайылымдарды, ормандарды ластанудан тазарту үшін).

Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларға шығындарды бюджеттеуді жоспарлау. Болашақта экологиялық несие шартының талаптары бойынша. Болашақ кезеңдегі қоршаған ортаны қорғау шығындары күтілетін жұмысқа фирманың қаржысын пайдаланудың негізі болып табылады.

Жоспарланған шығындар немесе қоршаған ортаны қорғау процедуралары үшін алдағы айыппұлдар. Атқарушы органдардың талаптары бойынша төтенше жағдайлардың салдарын жою және жою, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралардың техногендік сипаты бойынша келісуге немесе бұрын кейінге қалдыруға болады.

Облыстық және қалалық табиғатты қорғау қорларына төлемдерді төлеуді жоспарлау. Сот шығындары. Демалыс және туристік аймақтардағы аумақтарды абаттандыру бойынша өңірлік жобаларға қатысу бойынша іс-шараларды жоспарлау.

Қауіпті цехтарда экологиялық таза өндіріс имиджін құру құны. Экологиялық таза өнімдердің имиджін құру құны. Болашаққа, келешек кезеңге жоғарыда аталған шығындарды ашу басқару шешімдерін қабылдау үшін ақпарат алуда маңызды. Болашаққа арналған жоспарлар нақты шығындармен салыстыру және бақылау үшін қажет. Қоршаған ортаны қорғаудың келешегі бойынша шығындар бұл үшін есепке алынуға тиіс, есеп саясатында жоспарлауға арналған тиісті шығындар бөлімін - қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларға шығындарды бюджеттеуді қамтамасыз ету қажет.

Жоспарларды құру – бюджетті құру және болашаққа арналған шығындарды анықтау дәстүрлі емес басқару есебінің саласы болып табылады.

Сонымен қатар, дәстүрлі емес басқарушылық есепті қалыптастыруға жұмсалған нақты шығындар туралы ақпарат беру үшін экологиялық есепті ұйымдастыру қажет. Экологиялық есепті жүргізу үшін калькуляциялау әдістемесі қажет. Шығындарды қалыптастыру әдісі толығымен ақпараттық базаға және қоршаған ортаның жағдайына байланысты. Сонымен қатар, қоршаған ортаны қорғау шығындарының ғылыми негізделген топтамасы әзірленді. Дәстүрлі емес басқару есебін қалыптастыруда «болашақ ғылымы» ретінде жоғарыда аталғандардың барлығының зерттеу аясы өте кең.

Тәжірибелік жаттығулардың маңыздылығын ескере отырып, контексте тұндырғыштар мен тазарту құрылыстарының шығындарын есепке алуды ұйымдастырудың қажетті есептеулері мен әдістері әзірленді. Қалдықтардың қозғалысын және оларды өңдеуге жұмсалатын шығындарды ғана емес, сонымен қатар осы жұмыстардың экономикалық пайдасын анықтаудың әдістемесі берілген. Қауіпті қалдықтарды кәдеге жаратудың іс жүзінде ашылған әдісі.

Дәстүрлі басқарушылық есеп ішкі процестермен шектеледі және сыртқы нарықтық факторларға назар аудармай, тек ішкі мәселелермен айналысады. Осы салыстырмалы талдау негізінде мынадай қорытынды жасауға болады.

1) Стратегиялық басқарушылық есеп дер кезінде стратегиялық шешімдер қабылдау үшін қажет.

2) Стратегиялық басқару есебі – бұл компанияның барлық менеджерлеріне өзекті ақпаратпен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін құрал.

3) Стратегиялық басқарушылық есеп дәстүрлі бухгалтерлік есептің неғұрлым жетілдірілген нұсқасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Грей Р. Экологический учет: введение в основные проблемы //Экологический учет и аудит: Сборник статей/Под ред. ЛЗ Штейдмана. – М.: ФБК-ПРЕСС. – 1997. – С. 25-38.

2. Бартоломео М. Управленческая отчетность по экологии в нефтедобыче и энергетике: позитивный опыт // Экологический учет и аудит: сборник статей - М.: ФБК-ПРЕСС. – 1997. – С. 39-60.
3. Адамс Р. Экологический отчет: подходы к подготовке // Экологический учет и аудит: Сборник статей. – М.: ФБК-ПРЕСС. – 1997. – С.65-92.
4. Адамс Р. Основные направления развития современного экологического учета // Экологический учет и аудит: Сборник статей/Под ред. ЛЗ Штейдмана.–М.: ФБК-ПРЕСС. – 1997. – С. 164-185.
5. Айтжанова Ж. Н. Стратегический учет собственности: теория и практика (на материалах Республики Казахстан) : дис. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук.-Алматы 2003. – 47 с.
6. Рубанова Н. Н. Экологический учет на предприятиях промышленности строительных материалов : дис. – Орел : [Ставропол. гос. ун-т], 2005.
7. Ильичева Е. В. Модель экологического бухгалтерского учета в соответствии с положениями Киотского протокола // Фундаментальные исследования. – 2009. – №. 1. – С. 12-18.
8. Рубанова, Н. Н. (2005). Экологический учет на предприятиях промышленности строительных материалов (Doctoral dissertation, [Ставропол. гос. ун-т]).
9. Белоусов А. И. Особенности учета затрат и активов в экологическом управленческом учете // Управленческий учет. – 2005. – №. 2.
10. Мукумбекова Н. А. Основные аспекты классификации экологических затрат // Актуальные вопросы экономических наук. – 2010. – №. 17-1. – С. 309-314.
11. Уорд К. Стратегический управленческий учет Текст. пер. с англ. – 2002. – 618 с.
12. Ивашкевич В. Б. Бухгалтерский управленческий учет: Учебник для вузов [Текст]. – 2003. – 620 с.
13. Айтжанова Ж. Н. Стратегический учет собственности: теория и практика (на материалах Республики Казахстан) : дис. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук.-Алматы 2003.-47с, 2003.
14. Радостовец В.К. Учет нематериальных активов (методические разработки). Алматы. 1993 г. – 30с.

Information about the authors

***Sanimkul Sh. Lapbaeva** – PhD in Economics, Associate Professor, Qainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: sanim80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0182-3984>

Aykut Argönül – PhD, Assistant Professor, Middle East Technical University (METU), Ankara, Türkiye. Email: bengubozkaya@yahoo.com

Shmanova N.S. – M.E.S., Senior Lecturer, Qainar Academy, Almaty, Kazakhstan. Email: nurka_20_10@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>

Авторлар туралы мәліметтер

***Лапбаева С.Ш.** – э.ғ.к. экономика мамандығы бойынша, доцент, Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: sanim80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0182-3984>

Аргонул А. – PhD, доцент. профессор, Таяу Шығыс техникалық университеті (METU), Анкара, Түркия. Email: bengubozkaya@yahoo.com

Шманова Н.С. – э.ғ.м., аға оқытушы - Қайнар академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: nurka_20_10@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>

Сведения об авторах

***Лапбаева С.Ш.** – к.э.н., ассоциированный профессор, Академии Кайнар, ул Байзакова 125, Алматы, Казахстан. Email: sanim80@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0182-3984>

Аргонул А. – PhD, Ассистент Профессор, Ближневосточный технический университет (METU), Анкара, Турция. Email: bengubozkaya@yahoo.com

Шманова Н.С. – м.э.н, старший преподаватель, Академия Кайнар, Алматы, Казахстан. Email: nurka_20_10@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>